

Матанцева А. О.,
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

ПРЕФІКС ВІД– ЯК ЗАСІБ УТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ ДОКОНАНОГО ВИДУ

На прикладі граматики української мови критично осмислено погляди мовознавців на семантичну природу префікса від– як засобу творення дієслів доконаного виду. Вказано на можливі причини відмінностей у трактуванні значень цієї морфемі

Ключові слова: категорія виду, категорія родів дії, власне-видове значення префікса, префікс від–.

На примере грамматики украинского языка критически осмыслены взгляды лингвистов на семантическую природу префикса від– как средства образования глаголов совершенного вида. Указано возможные причины отличий в объяснении значений этой морфемы.

Ключевые слова: категория вида, категория способа действия, чисто видовое значение префикса, префикс від–.

By example of Ukrainian grammars various views of linguists on the semantic nature of prefix від– as an element that forms perfective verbs are analyzed. Probable reasons of different explanations for these morpheme meanings are indicated.

Key words: aspect, aktionsart, aspectual meaning of prefix, prefix від–.

Складна семантична природа префіксальної морфемі спричиняє до того, що в сучасному українському мовознавстві немає єдиного трактування мовних явищ, пов'язаних із префіксацією як засобом творення дієслів доконаного виду. Тобто деякі слова, наприклад, *відволожити*, *відремонтувати*, *відвезти* складно розподілити між дієслівними категоріями виду й родів дії. Про причини такої неоднозначності читаємо в праці С. Соколової, де вказано, що мотиватором при префіксальному словотворенні виступає не основа, а все дієслово, що зберігає свої граматичні характеристики, крім виду. Цей факт спричиняє нерозривний зв'язок префіксального словотворення з аспектуальними категоріями дієслова й складність розподілу фактичного матеріалу між розділами граматики і словотвору [21, с. 6].

Класифікація префіксів, що мають семантику завершеної дії, на словотворчі й граматичні залежить від підходу, яким послуговується мовознавець. Загалом їх можна виокремити два [1, с. 154]. Одні лінгвісти наголошують, що члени видових пар, не залежно від способів утворення, є формами одного слова. Таких поглядів дотримуються, зокрема, В. Виноградов, М. Русанівський, М. Жовтобрюх, Б. Кулик [4, с. 393-439; 9, с. 341-346; 16, с. 217]. Інші (С. Карцевський, Ю. Маслов, О. Бондарко, Л. Буланін) не визнають поняття префікс із нульовою семантикою і компоненти видової пари вважають різними словами, а не формами однієї лексеми. [3, с. 36-41; 11, с. 125-130; 13, с. 48-65]. О. Бондарко небезпідставно зазначає, що префікс, приєднуючись до безпрефіксального дієслова недоконаного виду, зазвичай додає до нього нову семантику, й тому компоненти префіксальної видової опозиції – це різні дієслова. Тут йдеться про те, що головна мета перфективації, на відміну від імпрефіктивної, – додати новий елемент до лексичного значення слова, а зміна виду дієслова – це вторинний процес. Інколи префікс граматикується й така його функція висувається на перший план та стає єдиною. Однак творення видових пар – це лише одна зі сторін ширшого процесу, спрямованого, передовсім, на творення нових слів. Видові пари при перфективації виникають лише в деяких випадках і не мають регулярного характеру. Саме відсутність граматичної регулярності формотворення є підставою того, що названі вище науковці не зараховують префікси до засобів утворення видових опозицій [3, с. 36-41].

У цій праці на прикладі граматики української мови критично осмислимо погляди мовознавців на семантичну природу префікса *від–* як засобу творення дієслів доконаного виду. Деякі науковці дієслова з префіксом *від–* розглядають лише в мажах категорії родів дії й називають їх одновидовими. Інші ж зазначають, що за допомогою цього префікса *від* дієслів недоконаного виду можна утворити дієслова доконаного виду без зміни лексичного значення похідного слова. Тому наша **мета** – встановити, чи здатна морфема *від–* виступати в ролі власне-видової одиниці. Вважаємо, що таке дослідження сприятиме нормалізаційним процесам в українській мові.

Значна частина граматики не фіксує префікс *від–* серед засобів творення видових пар. Це, наприклад, "Практична граматика української мови" (1928) В. Сімовича, "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" (1969) за редакцією І. Білодіда, "Теоретична морфологія української мови" (2004) І. Вихованця і К. Городенської, "Сучасна українська літературна мова" (2002) за редакцією А. Грищенка.

Дієслова доконаного виду з префіксом *від–* І. Вихованець і К. Городенська зараховують дофінитивного роду дії, наприклад: *Вже давно одзвеніли трамваї і в будинках погасли вогні (В. Сосюра)*. За їхніми спостереженнями, такого значення набувають лексеми звучання: *відзвучати*, *віддзвеніти*, *відспівати*, різноспрямованого руху: *відходити*, *відбігати*, *відїздити*, загальної трудової діяльності: *відробити*, *відпрацювати*, *відслужити*. Приєднуючись до цих груп слів, морфема *від–* указує на кінець дії як наслідок її повної вичерпності [5, с. 236]. Про те саме значення префікса *від–* читаємо в праці "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" (1969). На нашу думку, поза увагою мовознавців залишилася ще одна група одновидових дієслів, що належать до кількісного роду дії й позначають інтенсивність виконаної дії, часто з додатковим відтінком негативного впливу, наприклад, *відлупцювати*, *відбатожити*. Про це значення морфемі *від–* згадано в дослідженні С. Соколової [21, с. 206], В. Ільїна [8, с. 39], а також у "Словотворі сучасної української літературної мови" (1979) [20, с. 255].

Префікс *від–* як засіб утворення видової пари названо в граматиках: "Курс сучасної української літературної мови. Частина І" (1965) М. Жовтобрюха й Б. Кулика, "Сучасна українська літературна мова" М. Івченка, "Грамматика української мови. Морфологія" (1993) О. Безпояско, К. Городенської й В. Русанівського.

Однак, як нам здається, більшість із прикладів видових опозицій, наведених у цих працях, не можна зарахува-

ти до власне-видових, позаяк префіксальне слово порівняно з мотиватором має додаткову семантику. Відповідні дієслівні пари поділили на кілька семантичних груп, залежно від додаткового значення, що набуває префіксальне дієслово доконаного виду:

1. “Переміщення об’єкта від одного місця чи особи до іншого місця чи особи”: *нести – віднести, везти – відвезти, знати – відізнати*. На наш погляд, відповідне додаткове значення, що з’являється в похідному слові, не дозволяє зарахувати названі вище пари до видових.

2. “Рух від центру”: *бігти – відбігти*. У цій парі префікс *від-* також змінює значення безпрефіксального слова, а тому його не можна вважати власне-видовим.

3. “Вказівка на кінець дії як наслідок її повної вичерпності”: *біліти – відбіліти*. Варто зазначити, що автори “Граматики української мови. Морфологія” (1993) вважають, що такого значення можуть набувати лише ті дієслова, які позначають зорове або слухове сприйняття: *відриміти, відблискати, відбрити*, а якщо доконаний вид творимо від дієслова, що вказує на наростання ознаки, отримуємо видову опозицію: *біліти – відбіліти* [2, с. 197-205]. Натомість у праці “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979) наголошено, що морфема *від-*, у дієсловах, що означають процеси, пов’язані з розгортанням певної якісної ознаки, як-от: *відсиніти, відбіліти, відзеленіти*, утворює словотвірні, а не граматичні, пари й має часове значення. Наприклад: *Згаса цвіт, поруділи гречки, одбіліли бугри* [20, с. 255]. Уважаємо, що в цьому випадку префікс *від-* має фінитивне значення й указує на завершену дію з відтінком її повноти, про що свідчить приклад, наведений із твору К. Гордієнка.

Окремо варто розглянути лексеми, що називають виробничі поняття, наприклад, *відлити* [21, с. 207] у значенні “виготовляти литтям будь-які речі” [19, I, с. 600], *відремонтувати* [21, с. 207], *відволожити* [8, с. 37], в яких, як зазначають С. Соколова й В. Ільїн, префікс *від-* утрачає всі додаткові відтінки й має “чисте” видове значення. Наголосимо: наводячи лише кілька прикладів вживання префікса *від-* у власне-видовому значенні (*відволожити, відпроситися*), В. Ільїн зауважує, що ця морфема дуже рідко виступає засобом творення видової опозиції [8, с. 37]. На нашу думку, в названих прикладах використання морфеми *від-* на позначення доконаного виду могло бути спричинене не внутрішніми мовними законами, а зовнішнім, навмисним утручанням у структуру української мови з боку радянської влади. Наприклад: словники 20-х рр. XX ст., що були опубліковані до появи заборонних бюлетенів 30-х рр. XX ст., словосполучення *отлить из металла* перекладають лише як *вилитиз метала* [14, с. 2235; 7, с. 354; 18]. Цей термін вважаємо вдалим, позаяк тут префікс *ви-* має типове для української мови значення “оформити, виготовити якийсь виріб” [8, с. 30], про що свідчить наявність цілої низки слів, де ця морфема виконує таку ж функцію: *випекти, викарбувати, вирізьбити, виготовити, викувати, вишити*. Натомість у лексикографічних працях, що з’явилися після 30-х рр. XX ст., відповідне поняття позначено вже двома словами: *відлити* й *вилити* [15, II, с. 313; 24, I, с. 236; 19, I, с. 600]. Термін *відлити*, як нам здається, з’являється як словотвірна калька до російського префікса *от-*. Пор.: *відлити з металу (укр.) – отлить из металла (рос.)*. Можливо, пізніше, щоб пояснити функціонування префікса *від-* у невластивому значенні, його відмежували від морфеми *ви-* й зарахували до власне-видових. Вважаємо: це питання потребує подальшого детального вивчення із залученням матеріалу з лексикографічних джерел і наукової літератури.

Отже, проаналізувавши приклади вживання префікса *від-* як морфеми із нульовою словотвірною семантикою, наведені в граматиках української мови, з’ясували, що твердження про можливість використання відповідної одиниці у власне-видовому значенні досить суперечливе. Як показало наше дослідження, традиційні підходи для точного розуміння видової семантики префіксів виявилися не досить дієвими, а тому, щоб розв’язати це питання, варто шукати нових методів. На нашу думку, вдалою може стати модель категорії аспектуальності. Цей підхід в українському мовознавстві пропонує М. Калько. Він указує, що така модель має враховувати чинники всіх мовних рівнів і передбачає вивчення взаємодії лексичного й видового значень, роль контексту для опису виду, зв’язок виду з універсальним набором акціональних значень, представлених у часткових функціях [10, с. 41-53]. Окрім того, варто звернути увагу на метод лексико-семантичного аналізу префіксів, який запропонував О. Соколов і активно розробляли його учні С. Соколова, Г. Богданович, Л. Бессонова, Т. Новікова, Е. Попова, О. Семиколенова, О. Титраєнко, О. Башкатова. Такий підхід передбачає аналіз зв’язків між префіксами на рівні їхньої семантики та е дієвим, зокрема, при вивченні значень префіксальних морфем у споріднених мовах. Вважаємо, що подальший опис семантики префікса *від-* за допомогою нових підходів сприятиме нормалізаційним процесам в українській мові й дозволить позбутися небажаних значень, що були штучно накинута цій морфемі.

Література:

1. Авилова Н. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. Авилова. – М. : Изд-во “Наука”, 1976 – 326 с.
2. Безпояско О. Граматика української мови. Морфологія / О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський. – К. : “Либідь”, 1993. – 334 с.
3. Бондарко А. Русский глагол : [пособие для студентов и учителей] / А. Бондарко, Л. Буланін. – Ленинград : Просвещение, 1967. – 190 с.
4. Виноградов В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. Виноградов. – М. : Рус. яз., 2001. – 720 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови [За ред. І. Вихованця] / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Івченко М. Сучасна українська літературна мова / М. Івченко. – К. : Вид-во Київського університету, 1962. – 591 с.
7. Ізюмов О. Російсько-український словник / О. Ізюмов. – К. : Книгоспілка, 1926. – 656 с.
8. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – 161 с.
9. Жовтобрюх М. Курс сучасної української літературної мови / М. Жовтобрюх, Б. Кулик. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1965. – Ч. I. – 422 с.

10. Калько М. Аспектуальність і дієслівна полісемія : [монографія] / М. Калько. – Черкаси : Брама, 2002. – 143 с.
11. Карцевський С. Из лингвистического наследия [пер. И. Фужерон, Ж. Брейар, Ж. Фужерон] / С. Карцевский. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. II. – 294 с.
12. Курс сучасної української літературної мови. / [ред. Л. Булаховський]. – К. : "Радянська школа", 1951. – Ч. I. – 518 с.
13. Маслов Ю. Очерки по аспекталогии / Ю. С. Маслов. – Л. :Изд-во Ленинградского университета, 1984. – С. 48-65.
14. Російсько-український словник : у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс] : Електронна версія російсько-українського словника А-П / [підг. О. Телемко]. – К. : Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу до словн. : <http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана.
15. Російсько-український словник : у 3 т. / [ред. С. Головащук]. – К. : Наукова думка, 1969.
16. Русанівський В. Структура українського дієслова / В. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 313 с.
17. Сімович В. Практична граматики української мови / В. Сімович. – Рештат : "Український рух", 1928. – 367 с.
18. Словник технічної термінології (загальний) (проект) / [укл. І. Шелудько, Т. Садовський]. – К. : ДВУ, 1928. – 588 с.
19. Словник української мови : в 11 т. / [ред. І. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
20. Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1979 – 405 с.
21. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 282 с.
22. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. Білодіда]. – К. : "Наукова думка", 1969. – 582 с.
23. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А. Грищенка]. – К. : "Вища школа", 2002. – С. 368.
24. Українсько-російський словник : у 6 т. / [гол. ред. І. Кириченко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953-1963.